УДК 22. 011

Мирослава Даниленко

БІБЛЕЇЗМ ЯК РИСА РЕЛІГІЙНОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА: ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ

У статті подано характеристику біблеїзму Т. Шевченка як риси його релігійності. Окреслено основні шляхи її формування та проаналізовано різноманітні впливи на цей процес. З'ясовано, що біблеїзм постає не лише як літературно-філологічний феномен у творчості Кобзаря, сутність його розкривається через призму "євангелізму" в релігійних поглядах митця та намаганні його втілити у реальне життя народу заради духовного підйому.

Ключові слова: *біблеїзм, Біблія, "євангелічне християнство", християнські ідеї, релігійність, релігійний "культ людини", соціальні, ментальні та індивідуальні впливи на формування біблеїзму.*

M. Danilenko The bibleism as trait of T. Shevchenko's religiosity: character and ways of the forming

The article includes a character of T. Shevchenko's bibleism as a trait of his religiosity. It's shown the main ways of the forming of this trait and substantiated the different influences on this process. The author makes a conclusion, that the bibleism is not only literary and philological phenomenon in Kobzar's creation, the essence of it is considered through the prizm of "gospelious Christianity" in religious views of the artist. The poet wanted to incarnate in real life of the people for his spiritual hoisting.

Key words: *bibleism, Bible, "gospelious Christianity", christological ideas, religiousity, religious "cult of the man", social, mental and individual influences on the forming of bibleizm.*

М. Даниленко. Библеизм как черта религиозности Т. Шевченко: характеристика и пути формирования

В статье характеризируется библеизм Т. Шевченко как черта его религиозности. Рассматриваются основные пути ее формирования, анализируются разные влияния на этот процесс. Установлено, что библеизм – это не только литера-

© Мирослава Даниленко, 2012

турно-филологический феномен в творчестве Кобзаря, смысл его раскрывается сквозь призму "евангелизма" в религиозных взглядах поэта и желании его ввести в реальную жизнь народа с целью духовного подъема.

Ключевые слова: *библеизм, Библия, "евангелическое христианство", христологические идеи, религиозность, религиозный "культ человека", социальные, ментальные и индивидуальные влияния на формирование библеизма.*

У бутті українського народу найвизначнішою постаттю є Т. Шевченко. Він відомий для світу та України як видатний поет, художник, мислитель. У кожен часовий відрізок історії нащадки намагаються створити канонічні образи Генія, найбільш прийнятні для епохи. Одні дискредитують його ім'я, інші, навпаки, підносять на п'єдестал. Ким тільки не поставав Т. Шевченко у візіях істориків і сучасників. Він був борцем, революціонером, атеїстом, страдником, політичним діячем, національним пророком, святим. Однак, усі ці образи є однобічними. Справжня сутність поета ще до кінця нерозкрита та нерозгадана. Науковці мають широке поле діяльності у цій сфері. Процес вивчення постаті Генія як звичайної людини, з її щоденними проблемами, почуттями, світобаченням та переконаннями є постійним і необхідним.

Потрібно зазначити, що впродовж багатьох років доволі цікавою та складною постає тема релігійності Т. Шевченка, зокрема, у царині різноманітних впливів на формування релігійного світогляду митця. Побічно до неї торкаються у своїх дослідженнях безліч українських учених, яких цікавлять релігійні погляди Кобзаря. Серед них можна назвати І. Огієнка, О. Кониського, М. Сумцова, Д. Чижевського, Д. Степовика, Р. Іващенко, Є. Маланюка, О. Макару, І. Дзюбу та ще багато імен відомих і не дуже у науковому та культурному світі.

Згідно з версіями одних дослідників, в основі становлення релігійності митця лежать його індивідуально-психологічні якості. Інші підкреслюють, що велику роль у цьому процесі відіграло оточення поета. Проаналізувавши усі наявні припущення та здійснивши невелике дослідження релігійного світогляду Кобзаря, можна зробити висновок про комплексний вплив ментальних, особистісних та соціальних чинників на його релігійність.

Однією з важливих рис, яка пронизує релігійне "Я" поета, є біблеїзм, що сформувався значною мірою завдяки соціальним чинни-

кам. Проте вивчення цього феномену не простежується у численних працях та дослідженнях українських науковців. Вони, здебільшого, звертають увагу на Шевченкове захоплення Біблією з дитинства до зрілих літ, розглядаючи цю християнську духовну святиню як джерело творчості Кобзаря. Саме тому метою статті є наскрізний розгляд біблеїзму Т. Шевченка як ознаки його релігійності, а також аналіз чинників, що визначили його формування.

Взагалі, у науковій літературі поняття біблеїзму трактується як суто лінгвістичне. Під ним розуміють слова або вирази з Біблії, що ввійшли в загальнонародну мову і використовуються переважно як стилістичні засоби. Вони підкреслюють урочистість, піднесеність розповіді або, навпаки, надають викладу сатиричного забарвлення, служать засобом передачі іронії та сарказму. Досліджуючи біблеїзм Т. Шевченка, ми звертатимемось до його значно глибшої та ширшої інтерпретації, розглядатимемо його як явище світогляду, про що зазначалось вище.

У сакрально-ціннісному космосі поета Біблія (складається з багатьох книг Старого завіту та 27 книг Нового завіту) завжди займала визначне місце. Вона була для нього не лише потоком духовних істин, а й допомагала здолати усі негативи зовнішнього світу та вирішити складні перипетії внутрішнього самостворення особистості.

У мемуарній літературі знаходимо багато розповідей про захоплення Т. Шевченка Біблією, яка постійно, особливо на засланні, була з ним і яку він не раз перечитував. Згадки про зацікавлення Кобзаря цією священною книгою восени 1845 року є в його листуванні та в спогадах сучасників. У листі до А. та Н. Родзянок від 23 жовтня 1845 року Шевченко писав, що в Миргороді він через хворобу "ни разу еще не выходил из комнаты, и ко всему этому еще нечего читать. Если бы не Библия, то можна бы с ума сойти … Попробовал было стиха писать, но такая дрянь полезла с пера. Что совестно в руки взять … Дочитаю Библию, а там … а там опять начну" [11, с. 34].

Перебуваючи в листопаді 1845 року в Переяславі в А. О. Козачковського, Шевченко, за свідченням товариша якого, "иногда занимался чтением Библии, отличал места, поражавшие особенным величием" [11, с. 89].

Відомо, що працював поет і над переспівом псалмів, що викликало доволі суперечливі думки у його сучасників, одні з яких висловлювали сумнів у доцільності цієї справи, інші ж надавали їй великого значення. Так, І. І. Сердюков у листопаді до П. О. Ку-

ліша від 22 лютого 1846 року зазначав: “Тут ходе поголоска, що Шевченко тлумачить псалми”. Однак той же П. Куліш у листі до О. Бодянського від 23 травня 1846 року наголошував, що Шевченко “переложил 136 и 149 псалмы с блистательным успехом” [8, с. 1]. Крім того, Тарасові Григоровичу належить також ідея перекладу українською мовою всіх 4 Євангелій спільно з приятелями. Хоча здійснити цей намір так і не судилося.

Варто підкреслити, що особливе значення Євангеліє мало для нього на засланні. Це була основна його духовна опора. “Единственная отрада моя в настоящее время – это евангелие. Я читаю ее без изучения, ежедневно и ежечасно”, – писав він до В. Рєпніної 1 січня 1850 року [11, с. 50].

Біограф Кобзаря Б. Лепкий у своїй праці “Про життя і твори Т. Шевченка” підсумував: “Т. Шевченко від молодих літ знав і до смерті возив з собою Святе Письмо, а на вигнанні було це майже єдине його чтиво. Тим-то і називають його поетом-біблейцем” [7, с. 128].

Отож, фактів, що засвідчують велику пошану та захоплення Генія біблійними текстами, можна навести безліч. Вагому роль у становленні цього феномену відіграло раннє знайомство Кобзаря з релігійною літературою. Передусім, цьому сприяла побожна родина, в якій спільне читання Святого Письма було доброю традицією. У школі сільського дяка, де навчався поет, другою важливою книгою для підлітка після азбуковника став “Псалтир” (книга псалмів з Біблії, 150 релігійних пісень Давида). Тарас швидко опанував його, і тому не раз за наказом свого вчителя ходив читати псалми над померлими. Значний вплив також мали на нього у дитинстві та юності лірники та кобзарі, які співали на базарах про Христа та Лазаря, пробуджуючи цікавість допитливого хлопця до деяких сюжетів зі Святого Письма.

Можна також стверджувати, що паростки біблеїзму поета швидко проростали під час навчання в Академії мистецтв, завдяки петербурзькому оточенню. Так, серед його друзів були протестанти (у тому числі улюблений учитель Карл Брюллов), для яких студіювання Біблії, звернення до неї як до єдиного джерела християнських істин було постійним і доволі важливим процесом. Вони, безперечно, могли вплинути на формування цієї риси релігійності у Шевченка. Крім того, тут, у Петербурзі, прислухаючись до порад митця-вчителя, майбутній художник бере малярські теми переважно зі Святого Письма. Він неодноразово перечитує сторінки

Біблії, проникає у її глибинну сутність, щоб якнайкраще передати на своїх полотнах образи та сюжети, узяті з цієї священної книги.

Одним з можливих чинників, які вплинули на особливе захоплення поета саме євангельськими текстами та формування його релігійних поглядів, був той факт, що у 1830-40 рр. в українських та російських інтелектуальних колах великої популярності набула так звана "релігія людськості", що виникла на ґрунті геґельянства. Її ідейними проповідниками та теоретиками стали Давид Штраус з працею "Життя Ісуса Христа", Бруно Бауер з "Критикою євангельської історії" та Людвіг Фейербах з "Єством християнства" (останній мав багато прихильників у колі санкт-петербурзьких радикалів). Деякі українські науковці, зокрема В. Щурат, О. Білецький, Д. Чижевський, припускають, що Т. Шевченко міг бути обізнаним з працями цих протестанських богословів, оскільки ряд його творів пройняті їхніми христологічними візіями, написані з "аріанським" присмаком. Український дослідник Євген Чикаленко також згадував, що селяни асоціювали Шевченкове трактування Господньої молитви – тема царів у "Саулі" – з проповіддю штундистських пресвітерів [12, с. 281]. Однак, потрібно відзначити, що поет був далекий від будь-якого сектантства. Його не дуже цікавили теологічні догмати, питання створення світу, первородний гріх, історія біблійних народів. Зі Святого Письма він черпав насамперед соціально-моральний пафос і поетичну силу.

Стимулом поглибленого осмислення біблійних текстів для Шевченка могло би бути і його знайомство у 1843 році з глибоко віруючою княжною Варварою Рєпніною. Відомо, що вона не тільки спілкувалась з поетом стосовно деяких моментів християнської моралі та світогляду, а й подарувала йому Біблію.

Велике значення у формуванні біблеїзму поета мала і його участь у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, члени якого, як згадував О. Тулуб, неодноразово вели жваві дискусії стосовно христологічних поглядів Д. Штрауса [10, с. 98].

Коли поет у 1845 році уже як вільна людина, дипломований перспективний художник повернувся в Україну, він познайомився у Києві з викладачем історії Київського університету, в майбутньому – видатним ученим-істориком, письменником та публіцистом М. Костомаровим. Саме останній загітував Т. Шевченка приєднатись до таємної політичної організації – Кирило-Мефодіївського товариства (братства), яке поширювало ідеї слов'янського єднання. До його складу входили молоді ентузіасти-романтики, серед

них: В. Білозерський, М. Гулак, О. Маркович, П. Куліш, М. Савич, О. Тулуб, Г. Андрузький, Д. Пильчиков, О. Навроцький та й інші. Пізніше про них П. Куліш згадуватиме: "…се була молодіж високої чистоти душевної, апостольство любові до ближнього доходило у неї до ентузіазму" [9, с. 214].

Специфічною рисою романтизму кирило-мефодіївців був його християнський характер. Братчики взяли за основу свого світорозуміння і вироблення плану конкретної діяльності вчення Ісуса Христа і Його Церкви. Вони ставили собі за мету усунути в Україні все, що противне високим Христовим заповідям. Програмним документом організації була "Книга буття українського народу", написана М. Костомаровим. Вона, як статут та відозви товариства, була наскрізь пронизана християнським ідеями та змістом, тому, мабуть, не випадково і другу назву отримала у релігійному дусі – "Закон Божий". У цьому творі автор подає уроки історії України на тлі загальної історії людства, в біблійно-епічному стилі викладає трагічну минувшину українського народу.

Учений І. І. Глизь зазначав, що "Книгу буття українського народу" умовно можна поділити на три логічні частини: 1) про Бога, всесвітню історію, віру Христову; 2) про слов'ян, Литву, Польщу, Росію та віру Христову; 3) про Україну, козацтво та віру Христову [3, с. 7]. Згідно з поглядами, вміщених у цьому трактаті, серцевиною історичного процесу постає людина, яку віра Христова веде до свободи, що, у свою чергу, забезпечує рівність, а отже, щастя суспільства, народів, і власне самої людини. Історія – це накреслений Богом шлях спасіння людства через любов до Нього. Усіляке зло і нещастя у світі наступає у час відходу людини від Господа. Але Він милостивий і тому у момент найбільшого гріхопадіння людей посилає на землю Христа, земне життя якого є поворотним пунктом в історії людства.

Потрібно відзначити, що у "Законі Божому" христологічні формули переносяться на долю України. Слов'яни постають тут спадкоємцями Христової науки. Соборно з їхнім визволенням мислиться і духовно-національне відродження українського народу.

Як свідчать документи, найактивніше і найчастіше кирило-мефодіївці збирались для дискусійних розмов подібного напрямку наприкінці грудня 1845 – у січні-травні 1846 рр. У цей період до них приєднався і Т. Шевченко. Варто підкреслити, що не тільки численні бесіди на релігійну, христологічну тематику впливали на становлення біблеїзму поета (крім того, як зазначалось вище,

спираючись на епістолярну спадщину митця, приблизно на цей період припадає його особливе зацікавлення Біблією), він сам став у товаристві не лише своєю людиною та однодумцем, а й його душею, лідером, на якого братчики, за їх же словами, дивилися, "як на якийсь небесний світильник, або видиме натхнення звиш", що може слугувати свідченням високого рівня Шевченкової релігійної свідомості та обізнаності у цих питаннях [2, с. 115]. Творчість Генія, його "спільні довгі вечори до глибокої ночі" з кирило-мефодіївцями мали великий вплив на вироблення програми братства, про що зазначає у своєму дослідженні сучасний дослідник П. Кралюк [6].

Кобзар у поетичних творах і художніх образах ніби втілює христологічні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства, служить тим самим цілям, ставить ті самі завдання, але охоплює їх значно ширше.

Біблеїзм виражається не лише у великій любові Шевченка до Святого Письма та ставленні до Нього, як до єдиного джерела істин християнської релігії. Будучи рисою релігійності поета, він розкривається також у його християнському антропоцентризмі, неприйнятті та запереченні усього, що суперечило заповідям Христа, акценті на євангельських одкровеннях. Такі погляди, певною мірою, визрівали у Шевченка як під впливом ідей кирило-мефодіївців, друзів-протестантів, так і завдяки гуманістичному духу епохи, який був характерний для першої половини та середини XIX ст. З кінця 1830-х рр. поет належав до кола "свобідної сім'ї людей свобідних" – учасників одного з урочистих зібрань у Санкт-Петербурзі. Кобзар був також знайомий з віце-президентом Академії мистецтв Федором Толстим, що був свого часу діячем "Союзу благоденства", Миколою Маркевичем, Михайлом Щепкіним, Миколою Луніним. На зламі 1830–40-х рр. близькими для Шевченка стали ідеали декабризму. Перебуваючи в Україні у 1843 р., поет близько зазнайомився з колишнім членом Південного товариства Олексієм Капністом. Варто підкреслити, що до кола його приятелів належали також учасники таємного гуртка "петрашевців", які, сповідуючи ідеї французьких соціалістів, мріяли про гармонійну, цілісну й усебічно розвинену людину майбутнього. Можна припустити, що Шевченко був обізнаним з творами Олександра Герцена, якого у своєму "Щоденнику" називає "апостолом", "самотнім вигнанцем", "святим чоловіком". Поетові дуже імпонував характерний для поглядів Герцена антропоцентризм.

Отож, російський радикальний рух був близький Шевченковіромантику своїм питомо релігійним "культом людини". Проте не тільки оточення здійснювало свій вплив на становлення християнських ідеалів поета, його глоризацію людської особистості та антроподицію. Детермінували це також індивідуальні та ментальні чинники. Щодо останніх, то елементи усвідомлення цінності особи, антропоцентризм є характерними явищами для світогляду українців.

Крім того, друзі та знайомі поета, серед яких Олександр Афанасьєв-Чужбинський, Броніслав Залеський, Микола Костомаров, Катерина Піунова-Шмідтгоф, Агата Ускова, Катерина Юнґе та інші засвідчували, що "гуманне почуття" було прикметною рисою його характеру.

Кобзар вважав, що духовна віра є індивідуальним, особистісним, совістю здійсненим вибором відповідно до внутрішньо прийнятого ідеалу. Кожна людина, незалежно від соціального становища та інших характеристик, має рівні права перед Богом. Релігія ж постає засобом боротьби за її свободу та щастя. Вона не є якоюсь абстракцією, це ланка інтимного єднання людини і Бога.

Поет, постійно перечитуючи Біблію, черпав із неї християнські істини, які падали і проростали на благодатному ґрунті, підготовленому ментальними, індивідуальними та соціальними факторами. Він завжди цікавився релігійними проблемами та негативно ставився до усього, що нівелювало справжній зміст віри. Так, Т. Шевченко критикував російське православ'я за спотворення ним людиноподібної істини християнства. Бюрократична централізація церковного життя, тримання народу у духовній темряві, дріб'язковість у дотриманні обрядів, заміна істинної віри театральністю та ряд інших фактів свідчать, на його думку, про деструктивну роль релігійних інституцій та їхніх представників у духовному розвитку суспільства. Усе це знаменує далекий відхід від первісного євангельського християнства, свідчить про те, що у сучасний період церкву і Бога не можна ототожнювати, бо це різні речі. Релігійні особи зневажають істинне вчення Христа, породжують конфлікти та міжконфесійні протистояння, благословляють зло. Вони нівелюють те, що віра є феноменом надконфесійним, як це подано у Євангелії. Їхні проповіді повністю розходяться з реальними вчинками у житті.

Тараса Шевченка відносять до категорії світових християнських мислителів, зазначають, що він був прихильником єдиної, святої,

соборної й апостольської Церкви, яка б гуртувалася довкола свого єдиного глави – Ісуса Христа, який у баченні поета поставав істинним ідеалом, образом, гідним для наслідування кожному. Найшляхетнішою рисою, що виділялась у цій постаті, для Шевченка була безмежна любов до людини. Недаремно, у своєму листі до А. Толстої від 9 січня 1857 року Т. Шевченко підкреслив, що духовна міць християнської релігії полягає у її проповіді всесвітнього миру і любові [11, с. 117]. Крім того, у спогадах А. Чужбинського наводяться слова поета, що підтверджують і його власну християнську любов до ближнього: "Человек в нужде и беде, какой бы ни был ницим, какую бы не исповедовал религию, делается нам самым близким братом" [1, с. 112]. Тобто, синонімом християнства у поета виступало "людинолюбство" як вища основа духовності.

Отож, біблеїзм Шевченка можна розглядати не лише як особливе зацікавлення поета біблійною літературою, неодноразове використання ним біблійних сюжетів, тем та їхнє вільне тлумачення. Біблеїзм Кобзаря – це свідоме сповідування істинних Христових заповідей, намагання втілити їх у реальне життя суспільства, і таким чином досягнути духовного підйому та особистої гармонії кожної людини. Допомогти її осягнути високі духовні істини можна завдяки самовідданій праці на ниві народної просвіти рідною мовою в дусі правдивої, несфальшованої науки Христа

Проте не лише Новий Заповіт став ядром глибинного осмислення поета, базою становлення його релігійних поглядів. Старий Заповіт Шевченко також використовував, переважно, як своєрідне тло для проектування та "маскування" трагічних реалій української дійсності, при цьому акцентував увагу на загальнолюдських цінностях – любові, добрі, правді, милосерді. Істинний християнин повинен прагнути до досягнення їхнього найвищого рівня і таким чином утверджувати Божі заповіді.

За мотивами Старого Заповіту Шевченко написав такі поезії, як "Саул", "Подражаніє II псалму", "Ісаія. Глава 35", "Подражаніє Іезекіїлю. Глава 19", "Осії. Глава XIV" (старозаповітні образи наявні також у поемах "Кавказ", "Царі"). Разом з переспівами псалмів ці твори відзначаються не лише великою силою поетичного слова Кобзаря, а й надзвичайною близкістю до оригіналу. Треба сказати, що Шевченко повністю засвоїв мову символів, якими оперує Біблія. Він не модернізує і не перефразовує біблійну символіку, а проникає в її первісне значення. Знаходячи зразки цікавих йому тем, поет адаптує їх до реалій свого часу.

Сильне враження справили на Шевченка так звані "Книги пророцькі". Старозаповітні пророки, вибрані Богом з-поміж людей різного суспільного статусу, віку і професії, виконували функцію посередників між Господом та єврейським народом. Їхня поява була свідчення духовної кризи суспільства, втрати зв'язку земного з небесним. Пророки бачили і описували гріхи євреїв, але не стояли осторонь. Вони намагались вивести народ зі стану моральної деградації, навернути його до Бога і цим самим показати істинний шлях подальшого розвитку.

У своїй поетичній спадщині Кобзар, наслідуючи Божих мужів, бере на себе їхні обов'язки, але стосовно свого народу (використавши асоціації та підтексти), у бутті якого він знаходить багато спільних сторінок з єврейським. Слід підкреслити, що могутній протест проти неправди, насильства у суспільстві, релігійного лицемірства і соціальної несправедливості, сполучений з глибокою правдивою вірою, що випливає з глибин єства, простежується не тільки у творчості Шевченка, а й у реальному житті. Це, справді, ставить поета на один рівень з старозаповітними пророками. Недарма, такі дослідники, як О. Пріцак та В. Щурат, називали його "Єремією України", вважаючи цього пророка найближчим за духом та спільними точками біографії до Кобзаря [4, с. 119].

Розглянувши біблеїзм Т. Шевченка, можна зробити такі висновки. Передусім, це не лише літературно-філологічний феномен у творчості Кобзаря, біблеїзм виступає рисою його релігійності і розкривається, по-перше, через призму "євангелізму" митця у його релігійних поглядах та намаганнях практично втілити у життя українського народу, задля духовного підйому останнього. По-друге, це явище можна простежити у проектуванні Шевченка-пророка, причому пророка національного, сферою духовної діяльності якого виступала Україна. Він, як зазначила дослідниця Л. Зелінська, "…писав метаісторію України, яка по суті є біблійною моделлю історії спасіння" [4, с. 119]. Втрата правди минулого українцями і її віднайдення є для Кобзаря сакральним ритуалом.

На завершення слід відзначити, що формування біблеїзму поета здійснювалось під впливом різних чинників, серед яких найбільш наочно простежуються соціальні. Проте у цьому випадку доречно було б говорити про вдале сфокусування індивідуальних, соціальних та ментальних впливів на релігійний світогляд Кобзаря.

Література:

1. Афанасьев-Чужбинский А. Воспоминания о Т. Г. Шевченко / А. Афанасьев-Чужбинский // Воспоминания о Т. Шевченко. – К.: Днипро, 1988. – 606 с.

2. Барвінський О. Третя (народна доба) письменства / О. Барвінський // Історія української літератури. – Львів, Друкарня наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1921. – 429 с.

3. Глизь І. І. Передмова / І. І. Глизь // М. І. Костомаров. "Закон Божий" (Книга буття українського народу). – К.: Либідь, 1991. – 40 с.

4. Зелінська Л. Біблійна концепція пророка як тло парадигми Шевченко-Єремія / Л. Зелінська // Т. Шевченко і сучасність: збірник мат-в і тез Міжн. наук.-теорет. конф. – Рівне, 1996. – 250 с.

5. Козачковский А. О. Из воспоминаний о Т. Г. Шевченко / А. О. Козачковский // Воспоминания о Т. Шевченко. – К.: Днипро, 1988. – 606 с.

6. Кралюк П. М. Т. Шевченко – співавтор "Книги битія українського народу"? [Електронний ресурс] / П. Кралюк. – Режим доступу: http: // www.day. kiev.ua /841 (10.03.2011).

7. Лепкий Б. Про життя і твори Т. Шевченка / Б. Лепкий. – К.: Україна, 1994. – 173 с.

8. Лист П. Куліша до О. Бодянського від 23 травня 1846 року [Електронний ресурс] / ua–kobzar. – Режим доступу: http: / livejournal. com / ua/213357. html (17.04.2008).

9. Святе письмо у творчості Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrlit. vn.ua/article/771. html.

10. Федів Ю. О. Романтичне спрямування філософських та суспільно-політичних поглядів українських письменників: М. Гоголь, кирило-мефодіївці, Т. Шевченко / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова // Історія української філософії: навч. посібник. – К.: Україна, 2000. – 516 с.

11. Шевченко Т. Документи та матеріали до біографії 1814–1861 / Т. Шевченко; [за ред. Є. Кирилюка]. – К.: Вища школа, 1982. – 432 с.

12. Шевченко Т. Листи до різних людей / Т. Шевченко // Зібрання творів: у 6-ти томах – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 6. – с. 632.

13. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк, УВАН, 1955. – 504 с.

Рецензент – *доктор філософських наук, професор, проректор з навчально-наукової роботи Національного університету "Острозька академія"* ***П. М. Кралюк***